

Андрій Зярянюк

“СЕЛЯНСТВО” ЯК КАТЕГОРІЯ СОЦІАЛЬНО-ІСТОРИЧНОГО АНАЛІЗУ

(на прикладі Східної Галичини ХІХ ст.)

Понятійний апарат суспільних наук ніколи не є нейтральним. Як показують праці багатьох вчених, у тому числі й істориків¹, етимологія суспільствознавчої термінології дозволяє пролити світло на певні фундаментальні процеси в культурі та суспільстві нового часу. На жаль, історичні студії, які б контекстуалізували історичний розвиток поняттєвого апарату, в Україні практично відсутні.

Водночас існують дуже добрі приклади того, як історики детально продумують використання тих чи інших термінів, щоб уникнути анахронізму². Щоправда, ця чутливість істориків до термінології поки що, радше, обмежується групою категорій, пов’язаних з нацією і державою, – словами-лозунгами найбільш “зачовганими” через кон’юнктуру, що склалася у зв’язку з проголошенням української незалежності у 1991 р. та ідеологічними пошуками молодої держави. У недавній українській історіографії єдині дебати над термінологією стосувалися понять “нації”, “національності”, “національного відродження” та правомірності застосування цих термінів до різних періодів української історії, що завершилися розмежуванням вчених на примордіалістів та конструктивістів³.

У суспільних науках ідея про те, що соціальна реальність конструюється через мову, за останні два десятиліття здобула широке визнання і проникнула навіть у ті наукові галузі, які не мають нічого спільного з вивченням націоналізму⁴. Одним з наслідків цього процесу була спроба реконструкції семантичного розвитку ключових понять класичної соціальної теорії – таких як “клас”, “соціальна структура”, “соціальний інститут”, та й саме “суспільство” – та критичний аналіз їх ужитку. Думаємо, що українська історична наука тільки б виграла, включившись у ці дебати і продемонструвавши більше теоретичної рефлексії над термінологічним апаратом, який вона вживає.

¹ Тут я маю на увазі перш за все Раймонда Вільямса: R. Williams. *Keywords: A Vocabulary of Culture and Society*. London, 1983, а також Райнгарта Козеллека з його проектом *Begriffsgeschichte*: R. Koselleck. *The Practice of Conceptual History: Timing History, Spacing Concepts*. Stanford, 2002.

² S. Plokhy. *Tsar and Cossacks: A Study in Iconography*. Cambridge, MA, 2002.

³ Щодо цього див.: *Формування української нації: історія та інтерпретації. Матеріали круглого столу істориків України, Львів–Брюховичі, 27 серпня 1993*. Львів, 1995, а також Г. Касьянов. *Теорії нації та націоналізму*. Київ, 1999.

⁴ Обговорення і приклади цього див. у Р. М. Rosenau. *Post-Modernism and the Social Sciences. Insights, Inroads, and Intrusions*. Princeton, 1992; *Social Postmodernism: Beyond Identity Politics* / Eds. L. Nicholson and S. Seidman. Cambridge, 1991.

Дана стаття є спробою почати таку термінологічну рефлексію. Вона також торкається важливих моментів української аграрної історії, українського селянства і української соціальної історії загалом. У центрі цієї статті стоїть поняття “селянство”, його значення, наслідки й імплікації використання цієї категорії. Ця робота спробує співвіднести вживання зазначеного терміна в українському випадку з дебатами навколо селянства в сучасній світовій історії, соціології та антропології.

Економічні, соціологічні та антропологічні визначення селянства

Усі існуючі способи встановлення того, хто підходить під визначення селянина, походять або з антропологічної, або з економічної чи соціологічної традиції, і дуже часто поєднують елементи усіх трьох. У радянській історичній науці домінували економічні дефініції селянства. Класичним прикладом є визначення Бориса Грекова з його відомої праці про російське селянство:

За економічною природою селянин є безпосереднім виробником, який володіє власними засобами виробництва і самостійно веде своє господарство, необхідне для реалізації його праці і для виробництва засобів його існування, який самостійно веде своє землеробство, як і пов'язану з ним сільсько-домашню промисловість на противагу рабу, що працює за допомогою панських засобів виробництва і являє собою повну власність свого пана⁵.

Економічні концепції говорять не стільки про селянство, як про селянське господарство. Тут селянин виступає як дрібний виробник, що сам контролює засоби виробництва (чи то як власник землі, чи як її користувач з більш-менш гарантованими правами користування) і використовує у виробництві свою власну та своєї сім'ї працю.

Для Карла Маркса селянин поєднує в собі риси і підприємця, і робітника. За капіталізму він має шанси перетворитися в дрібну буржуазію, якщо не щезне з лиця землі взагалі – так, як це сталося в Англії. Як експлуатований клас феодального суспільства, особисто вільний виробник, чий надлишковий продукт експропріюють позаекономічними засобами, селянин не дуже вписується в картину капіталістичного способу виробництва, коли починає домінувати економічний примус. Звідси бере початок теза, що, за логікою марксистської теорії, селянство за капіталізму мало б зникнути як клас⁶.

Проте на початку ХХ ст. стало очевидним, що навіть при капіталізмі селянство не поспішає зникати. Саме тоді селянством починають займатися як теоретики марксисти, так і немарксисти. Цікаво, що на відміну від самого Маркса, ці теоретики вважали селянина дрібним капіталістичним виробником. Видатний російський економіст Олександр Чаянов першим звернув увагу на проблематичність такого підходу і нездатність категорій капіталістичної економічної науки пояснити функціонування селянського господарства.

⁵ Б. Д. Греков. *Крестьяне на Руси с древнейших времен до XVII века*. Москва, 1952. С. 188.

⁶ D. Mitrany. *Marx Against The Peasant: A Study in Social Dogmatism*. London, 1952.

Чаянов вперше спробував вийти поза рамки тодішнього нарративу політекономії і концептуалізувати селянське господарство як особливий спосіб виробництва. Він писав, що

концепція селянського господарства як господарства підприємницького, в котрому господар наймає сам себе в якості робітника, мислима лише в умовах капіталістичного ладу, так як вона вся складається з капіталістичних категорій. Селянське ж господарство як організаційна форма... цілком мислима і в інших народногосподарських системах, а саме в умовах кріпосницько-феодальних, в умовах селянсько-ремісничих країн і, насамкінець, в умовах чисто натурального буття, тобто в умовах таких народногосподарських систем, в котрих категорії наймані праці і заробітної плати – якщо не історично, то логічно були повністю відсутніми⁷.

На цьому й вибудована теорія Чаянова про сімейно-трудова організаційну суть селянського господарства. У той час, як капіталістичне підприємство у своїй діяльності керується принципом максималізації прибутків, для селянського господарства головне – забезпечити життєздатність селянської сім'ї, підтримати власне господарство. Використовуючи марксистський жаргон, можна сказати, що якщо фермер виробляє мінову вартість, селянин виробляє, головню, вартість споживчу.

Економічні теорії Чаянова лежать в основі більшості праць з антропології селянства, особливо коли йдеться про розрізнення між селянином й іншими типами сільського виробника. Проте антропологам, які працювали з селянством, важливо було відрізнити його не тільки від сучасних соціальних типів, а й від “первісних” чи “примітивних” типів соціальної організації, якими антропология займалася з часу свого виникнення.

Антропологи, які почали займатися селянством, були першими, хто звернув увагу на той факт, що воно не існує саме по собі. На відміну від “первісного” поселення людей, що займаються сільським господарством, поселення селян є частиною більшої соціальної та політичної організації. Селянська культура ґрунтується не тільки на окремо взятій громаді, а й на свідомості існування ширшої традиції, з якою вона зв'язана, хоч і не зливається (концепція “великої” і “малої” традицій, розроблена Робертом Редфілдом)⁸. Надлишковий продукт, вироблений селянами, експропріюється поза межі села, а не залишається в сільській громаді. Та й сама селянська громада грає велику роль у житті селянина, бо медіює його стосунки з політичним гравцем збоку, домінантною силою, яка експлуатує селянина. Саме через це протистояння зовнішній силі збоку селянська громада видається порівняно одностайною, без огляду на різноманітні наявні у ній соціальні поділи.

Теоретизування селянства в класичних антропологічних і соціологічних працях базується на певних уявленнях про селянську громаду. В класичній соціології селянство, в першу чергу, розглядалося як антипод модерного суспільства, яким вона, власне, і займається. Саме ж селянство однозначно асоціюється з *Gemeinschaft*, спільнотою, базованою на особистісному, неопосередкованому спілкуванні, що

⁷ А. В. Чаянов. *Крестьянское хозяйство. Избранные труды*. Москва, 1989. С. 203.

⁸ R. Redfield. *Peasant Society and Culture: An Anthropological Approach to Civilization*. Chicago, 1956; E. J. H. S. *The Little Community: Viewpoints for the Study of a Human Whole*. Chicago, 1955.

функціонує на засадах перевірених століттями традиції, на цінностях і значеннях, які залишаються постійними протягом тих століть, і протистоїть *Gessellschaft*, чи сучасному суспільству з усіма його аноміями, спричиненими різного роду медіаціями, з проблемою відчуження, швидкої зміни середовища, постійно прогресуючого стискання часу і простору⁹.

У Центрально-Східній Європі антропологічні підходи застосовувалися в національних етнографіях, що були активним чинником у процесі формування модерних націй – за допомогою опису та аналізу визначали кордони та характерні риси національної спільноти. У цих етнографіях “народна культура”, хоч і включала багато характеристик, якими наділяла селянські культури західна антропологія, завжди означала як селянську, так і національну культуру. У випадку “неісторичних” чи “бездержавних” націй селянська культура ставала прихистком для національного, звідки його мали відроджувати діячі модерного національного руху, а у випадку націй “історичних” у певний момент вона теж ставала основою, з якої нова національна культура мала набиратися нової енергії та сили¹⁰. Як було помічено, на відміну від західних антропологів етнографи Центрально-Східної Європи ставилися до селянської культури як до культури центральної для суспільства, а аж ніяк не маргіальної, підкреслювали її позитивні риси та універсальну цінність, а нові національні культури (принаймні офіційно) представляли себе такими, що ґрунтуються на селянському чи народному первні¹¹.

Порівнюючи ці моделі, можна простежити певні суперечності. Наприклад, увага до окремого селянського господарства, базованого на сімейній праці, і контролю, який таке господарство має над процесом виробництва, на яких наголошується в теорії Чаянова, конфліктує з наголосом на культурній, політичній та економічній ролі громади та громадських інституцій в житті селянської спільноти, на яких акцентують прихильники антропологічних концептуалізацій в дусі Редфілда.

Іншим аспектом є ідеологічні підстави цих теорій. І Редфілда, і Чаянова можна вважати романтиками, що бачили в селянському житті чи способі виробництва позитивні моменти, які вигідно відрізняли його від сучасного міського життя з усіма його темними сторонами – соціальним дном, злочинністю, бідністю та постійним психологічним стресом. Загалом, класичні соціологія й антропологія росли як виправдання і обґрунтування модерних інтелектуальних, політичних та соціальних проєктів. Соціологія допомагала консолідувати модерну національну державу та її суспільство зсередини, в той час як антропологія зміцнювала їх, співставляючи з іншими суспільствами, від яких вони вигідно відрізнялися.

Цікаво, що і для соціології, і для антропології реальні селяни становили виклик, який порушував їх дисциплінарну єдність і стрункість наукових конструкцій. У соціологічних концепціях селянин не залишався у традиційному суспільстві, а

⁹ F. Tönnies. *Community and Society*. New Brunswick, 1957.

¹⁰ S. J. Pastuszka. *Kultura ludowa a kultura narodowa // Chłopi – Naród – Kultura* / Red. A. Meissner. Rzeszów, 1996. T. 4. С. 41-54.

¹¹ T. Hofer. *Peasant Culture and Urban Culture in the Period of Modernization: Delineation of a Problem Area Based on Data from Hungary // The Peasant and the City in Eastern Europe: Interpenetrating Structures* / Eds. I. Portis Winner and T. G. Winner. Cambidge, MA, 1984. Pp. 111-127.

був постійним елементом картини модерного світу. Так само амбівалентним був селянин і в антропології. Розташований між “примітивним” і “сучасним”, він залишався серед сучасності, порушуючи струнку еволюційну класифікацію людських спільнот.

Відповіддю на цей виклик стали уже згадані концептуалізації селянства, моделі, розроблені у рамках соціології та антропології. Будь-які дефініції селянства були есенціалізацією багатоваріантності, а отже і стратегією стримування. Всі вони так чи інакше пов’язані з великими схемами розвитку, руху від чогось до чогось, з проектами реформування суспільства. У соціології та прикладній економіці селянин став центральним персонажем парадигми розвитку – однозначно асоціюючись з недорозвинутістю і будучи першочерговим об’єктом застосування модернізаційних схем, які зазвичай не приносили бажаних результатів.

А при історичному аналізі згадуваних дефініцій селянства вимальовується ще складніша картина. Аналізовані визначення ґрунтувалися на конкретних історичних прикладах. При цьому історичність прикладів, тобто момент часу, момент зміни, не згадувалася, або згадувалася лише побічно.

Історія, селянство та історичні зміни

Селянин історії насправді не менш амбівалентний, ніж селянин антропології чи соціології. Проте історія дає можливість розкрити і наголосити цю амбівалентність та багатоваріантність селянства, яку інші соціальні науки часто штучно заганяють у рамки одної й тої ж моделі.

Щодо амбівалентності, то вона проявляється у тому, що селянство не пов’язується однозначно з певними типами суспільства, якими оперують історики, і опирається однозначному опису змін. Ця амбівалентність помітна вже у праць Карла Маркса, що з симпатією описував долю і боротьбу селянства епохи встановлення капіталістичних відносин, проте наголошував на його пасивності і реакційності у добу розвинутого капіталізму (щоправда, і тут в текстах Маркса немає однозначності)¹².

З одного боку, селянство є класом, нібито однозначно пов’язаним з феодальним способом виробництва. З іншого ж боку, воно існує й там, де класичного феодалізму не було (Китай), і там, де його замінили капіталістичні стосунки. Класичним випадком такого впертого небажання селянства щезати разом з феодальним способом виробництва була Латинська Америка та Південно-Східна Азія (недаремно обидва регіони стали полігоном для досліджень і концептуалізацій селянства). Історики, антропологи та соціологи, котрі пробували дати собі раду з цим феноменом, розвинули так звану теорію артикуляції, котра постулювала можливість співіснування різних способів виробництва у кількох сегментах економіки та суспільства.

Набагато важче говорити про селянство капіталістичних країн після скасування феодальних засобів позаекономічного примусу. Саме таким було амбівалентне французьке селянство, про яке йшлося у Марксовому “18-е брюмера Луї Бонапарта”.

¹² Порівняй зображення експропріації і обезземелення селян у першому томі “Капіталу” з тим, як селяни виглядають у “Класовій боротьбі у Франції в 1848–1850 рр.” та “18-му брюмера Луї-Бонапарта”.

Саме таким було селянство більшості країн Центрально-Східної Європи наприкінці ХІХ ст., коли навколо нього ламали списи різноманітні теоретики економічних та суспільних наук. Питанням, яке ділило цих теоретиків на два табори, незалежно від політичних поглядів, була подальша доля селянства. Одні вважали, що воно зникне і звільнить місце більш раціональним сільськогосподарським підприємцям; ознаки цього вбачали в зростаючих обезземеленні та майновій диференціації селянства, занепаді традиційних форм соціальної диференціації та міграційних процесах. Інші ж думали, що селянське господарство – це найефективніший спосіб виробництва сільськогосподарської продукції. Їхнім ідеалом було укрупнене, забезпечене селянське землеволодіння плюс різноманітні форми кооперації, які або захищали б селян (що де-факто ставали капіталістичними фермерами) від посередника на ринку збуту продукції, або об'єднували б їх у більші виробничі колективи, дозволяючи раціоналізувати господарство і підвищити його продуктивність.

XX ст. було свідком багатьох спроб втілити подібні проекти в життя. Зазвичай це ставалося тоді, коли модернізатори-інтелектуали отримували важелі державної влади і могли реалізувати свої проекти за допомогою надзвичайно потужного інструментарію примусу та контролю, яким є сучасна держава. Блискучий аналіз цих, як правило невдалих, модернізацій можна знайти в книзі Джеймса Скотта “З погляду держави: як зазнали краху деякі схеми покращення людського життя”¹³.

Проте історики не тільки прослідкували невдалі спроби недавніх модернізацій. Виявилось, що “вихідний матеріал”, те традиційне селянство, яке розкладають чи видозмінюють капіталістичні відносини, насправді теж є продуктом діяльності чи то ранньомодерної держави, чи домінуючих класів, чи економічних чинників.

Саме ранньомодерна держава, а головню абсолютистська монархія, радикально втрутилася в життя селян зі своїми кадастрами, фіскальною політикою, адміністративними реформами, що впливало на практики землекористування, продукти, що вирощувались, ринковий обмін, соціальну організацію села тощо. Ще кілька десятиліть тому Ерік Волф продемонстрував, що у багатьох випадках сама форма сільського поселення та її соціальна організація є результатом прямого втручання державної адміністрації¹⁴. Тепер історики стверджують, що у випадку з німецькомовною Центральною Європою фіскальні стратегії держави, її зацікавлення у створенні життєздатних оподатковуваних одиниць і в той же час отриманні рекрутів для своєї армії, значною мірою сформували продуктивні і репродуктивні стратегії окремого селянського господарства. Виявляється, що не тільки саме село чи сільська громада, а й селянське господарство не є чимось “природним” чи “традиційним”¹⁵.

Якщо повернутися до праць Еріка Волфа, як того з повоєнних антропологів, котрий чи не найбільше спричинився до розвитку наших уявлень про селян-

¹³ J. C. Scott. *Seeing Like a State: How Certain Schemes to Improve Human Condition Have Failed*. New Haven, 1998.

¹⁴ E. R. Wolf. *Pathways of Power: Building an Anthropology of the Modern World*. Berkeley, 2001. Розділи “Closed Corporate Peasant Communities in Mesoamerica and Central Java” та “The Vicissitudes of the Closed Corporate Peasant Community”.

¹⁵ J. C. Scott. Introduction // *Agrarian Studies Synthetic Work at the Cutting Edge* / Ed. by J. C. Scott and N. Blatt. New Delhi, 2002. P. 3.

ство, то побачимо, що насправді капіталізм, чи, як зараз більш модно говорити – сучасність, – був тим фактором, що гомогенізував сільське населення різноманітних мікрорегіонів. Коли різнобарвні ландшафти, з множинами практик, пристосованих до особливостей мікроклімату, ґрунту, рельєфу і природного покриву перетворюються у вільно відчужуваний товар, який описується, оподатковується і має приносити земельну ренту, то очевидно, що соціальні стосунки населення, яке на цих ландшафтах проживає і з них користує, теж зазнають травматичної зміни. Міняється статус угідь, і права до них формулюються через концепцію приватної власності, що вільно відчужується – наріжного каменю капіталістичної законодавчої системи. Господарські завдання, прив’язані до сільськогосподарського циклу, тепер отримують грошовий вимір, який має сенс тільки з впровадженням капіталістичного часу, поділеного на співмірні одиниці вимірювання. Праця починає продаватися, а прибуток максималізуватися. Зазнає шаленого тиску та ударів попередня соціальна організація, старі культурні форми. Відповіддю на ці процеси й були селянські війни ХХ ст., проаналізовані Еріком Волфом¹⁶.

Підсумовуючи цей розділ, можна ствердити, що нова західна історіографія селянської проблеми рішуче відкидає ідею селянства як стабільного традиційного типу організації аграрного населення. На фоні постійних впливів ззовні і трансформацій, яких зазнає селянська сім’я, господарство, громада, суб’єктивність, на тлі екологічних та соціальних відмінностей, у яких знаходилися сільські суспільства до приходу капіталістичного способу виробництва та сучасної політичної організації, дати універсальне визначення якогось типового селянина, селянської соціальної організації чи господарства неможливо.

Один конкретний випадок

У цьому розділі спробую прослідкувати можливі наслідки проаналізованих вище тенденцій для українського випадку, а точніше – для Галичини ХІХ ст. Історики-марксистки, які займалися галицьким селянством на момент приєднання до Австрії, продемонстрували, що воно не відповідало жодним уявленням про традиційне звичаєве селянське суспільство, описами якого і покликаннями на яке наповнена література з української етнографії. У другій половині ХVІІІ ст. сільська громада в Галичині існувала як одиниця, що задовільняла потреби організації виробництва у поміщицькому господарстві (дворі)¹⁷. Контроль селянина над власним наділом землі, над репродукцією своєї сім’ї та свого господарства був обмеженим і вирішальну роль тут відігравав вплив зі сторони двору.

Держава, вплив якої центральноєвропейське селянство відчувало вже з ХVІІ ст., приходить в Галичину наприкінці ХVІІІ ст., разом з просвітницьким абсолютизмом у його австрійській редакції. Саме цей абсолютизм сформував галицьке село таким, як воно було протягом “довгого ХІХ ст.” – аж до Першої світової війни. Щодо цього випадок Галичини дуже подібний до випадку деяких “старих” колоній – на кшталт Мексики чи Яви, де село теж було сформоване абсолютистською політикою

¹⁶ E. R. Wolf. *Peasant Wars of the Twentieth Century*. New York, 1969.

¹⁷ М. Герасименко. *Аграрні відносини в Галичині в період кризи панцизняка господарства*. Київ, 1959. R. Rozdolski. *Wspólnota gminna w b. Galicji wschodniej i jej zanik*. Lwów, 1936 (“Badania z dziejów społecznych i gospodarczych”. Т. 27).

приблизно в той же час. Реформи Марії Терези і Йосифа II гарантували селянське землеволодіння і захистили його від посягань поміщиків. Вони чітко окреслили рамки селянського господарства (“нумера”), самої селянської громади, та визначили їх місце у структурі і функціонуванні держави. Саме завдяки цій політиці селянська громада з підрозділу поміщицького господарства перетворюється на орган самоврядування та низову адміністративну одиницю. Держава наклала на селян податковий тягар, таким чином примушуючи їх вимірювати свою працю у грошовому еквіваленті, накинула на село рекрутський набір, втрутилась у практики успадкування. Взявши на себе роль медіатора між поміщиками та селянами, вона змінила поняття підданства, перевівши його зі сфери стосунків між селянином і поміщиком на стосунки між селянином і монархом, котрий уособлював державу. Підданство щодо поміщика перестало означати особисту залежність, а тільки статус, який випливав з факту володіння наділом. Все це змінило форми інтерпеляції суб’єкта, і, логічно припустити, саму суб’єктивність селянина.

Впровадження в практику державної адміністрації фізіократичних теорій, які бачили в сільському господарстві й селянинові запоруку добробуту та військової сили держави, призвела до серйозних змін у статусі селянина, організації селянського стану, формі господарства, сім’ї та громади, проте тільки незначно модифікувала форму експлуатації селянства – основною її частиною і далі залишалася примусова праця на поміщицькому господарстві. Хоч приватна власність стала нормою для всіх інших станів держави, вона не поширювалася на селянство, чие землеволодіння вважалося номінальною власністю поміщика, особливий статус якої контролювався державою.

Наступним етапом змін у новій історії галицького селянства була емансипація, пов’язана зі скасуванням панщини та інших феодальних обов’язків у 1848 р. Хоч пізніше цей процес отримав гуманістичні конотації і концептуалізувався як емансипація особистості, в першу чергу йшлося про емансипацію земельної власності. Не селянина, а сільськогосподарські угіддя треба було звільнити від тягара феодальних стосунків і перетворити на повноцінну, нічим не обтяжену земельну власність. Робилося це не для полегшення долі селянина, а для покращення ефективності сільського господарства, для розвитку економіки і процвітання держави. Ця емансипація власності вела до звільнення робочої сили. Щоправда, у галицькому випадку звільнення це було двояким. З одного боку, праця ставала товаром, який міг продаватися і купуватися, і саме в такій якості вона мала застосовуватися у поміщицьких маєтках. З іншого ж – селянин мав стати повним господаром на своєму власному земельному наділі і працювати для свого власного прибутку, який завдяки системі оподаткування був і прибутком держави.

Політична емансипація була супутнім ефектом цього процесу. У її ході селянство не було привілейованим об’єктом – у 1848 р. не тільки селяни, а всі суспільні прошарки раптом отримали громадянські права і з підданих перетворилися на громадян. Політична емансипація селян стала проблематичною не тому, що вони були селянами, а тому, що, з точки зору ліберальних політиків, вони виявилися найбільш неготовими до неї, нездатними скористатися з новоздобутих політичних прав. Коли в другій половині XIX ст. куріальна система дискримінувала селян, головним критерієм дискримінації був характер та розмір власності.

Цей емансипаційний процес завершився у 1860-х рр., коли селянські наділи отримали статус вільно відчужуваної приватної власності, а селяни – громадянські права, певні обмеження котрих (в порівнянні з подібними правами інших соціальних груп) визначалися специфікою та розміром власності. Офіційною мовою селяни стали називатися “малими землевласниками” (на противагу до землевласників великих – поміщиків). Для економіки галицькі селяни стали дрібними виробниками сільськогосподарських продуктів (особливо важливими для місцевого міського споживача, хоча в певних секторах і для цілої держави – в торгівлі свининою, зокрема) та ресурсом робочої сили, що використовувалася сезонно, а пізніше включилася в глобальні потоки трансатлантичної міграції.

Чи можна до цього емансипованого дрібного сільського виробника капіталістичної економіки застосовувати той самий термін, що й до підданого попередньої (“феодальної”) епохи? До цього часу в українській історіографії відповідь була однозначною – так. З точки зору здорового глузду, йшлося про ті самі родини, що проживали в тих самих географічних пунктах, з побутом та агротехнікою, які хоч і змінилися, проте не надто різко. З аналітичної точки зору, і далі йшлося про людей, що у більшості випадків працювали на власному господарстві, без застосування найманої робочої сили. Правда, щодо того, наскільки ці господарства були орієнтованими на отримання прибутку, а наскільки на задоволення власних потреб, що було головною мотивацією при прийнятті агротехнічних рішень, яку роль відігравав продаж власної робочої сили, можна сперечатися.

Очевидні й значні відмінності між селянством двох епох. Ефективне відмежування від поміщиків (спочатку щодо свободи пересування, пізніше – свободи праці, окремої адміністративної одиниці, незалежного суду, а, насамкінець – і власності, що виявилось в справі сервітутів) призвело до того, що конфлікт між селянином і поміщиком залишався важливим тільки у регіоні з товарним виробництвом зернових, де селянин виступав у якості сезонного сільськогосподарського робітника, а на початку ХХ ст. відбулися сільськогосподарські страйки (це, в першу чергу, галицьке Поділля і Покуття).

Для більшості селян головною проблемою були не стосунки з поміщиком, а стосунки з капіталістичною організацією як виробництва, так і розподілу виробленого продукту. Саме в сфері цих стосунків, не шляхом примусу, а завдяки цілком легальним чи напівлегальним механізмам при відсутності доступного кредиту, засиллі посередника, дешевизні продукту, знаходилась причина збіднення і обезземелення селян.

Якщо уважніше придивитися до термінології опису селян, яка використовувалася в українській інтелектуальній дискусії ХІХ ст., то теж можна простежити певні трансформації як самих термінів, так і їх конотацій. До 1848 р. про селян говорить як про “підданих”, інколи вживається польське “хлоп”, чи українське “господар”. У 1848 р. домінуючим стає “селянин”. Проте вживається він в даному випадку не з партикулярними становими чи класовими, а універсалістичними громадянськими конотаціями. Селяни – це жителі села, котрі часто так і визначаються – як “сільські жителі” – сільський відповідник бюргерів. Саме так говорять про селян руські інтелектуали покоління 1848 р.

Ситуація міняється з появою молодшого покоління радикальних і народо-вещьких діячів у 1870-х рр. Радикали взяли на озброєння слово “хлоп”, яке мало чіткі соціальні конотації і передбачало протиставлення “панам” і всьому “панському”. Звідси і “Хлопська бібліотека”, і “хлопські радикали” чи “хлопи-радикали”. З самого початку радикалам робили зауваження про вживання щодо селян термінів, які підкреслювали їхню соціальну нижчість. Зокрема, Леся Українка рішучо заперечувала проти запропонованого Михайлом Павликом слова “мужик” і вказувала на пейоративні конотації цього терміну.

Остаточно в Галичині переміг термін, який став офіційним у дискурсі націонал-демократії – “селяни” і “селянство”. Проте цього разу конотації були дещо відмінними від асоціацій з громадянством і громадянськістю з 1848 р. Селянство бачили як клас – найважливіший для репродукції суспільства загалом і українського суспільства зокрема. Це селянство організували за зразком, поданим робітничими партіями Західної Європи, зокрема, найсильнішою з них – Німецькою Соціал-Демократією¹⁸. Були створені селянські культурні, економічні, професійні та тіловиховні організації, політичні партії представляли себе як селянські, позицію селянського виробника на ринку захищала система кооперативів. Соціальна диференціація всередині селянства свідомо применшувалася, натомість солідарність артикулювалася як дискурсивно, так і політичною практикою. Найкращим прикладом її стали селянські страйки, коли малоземельне селянство було підтримане заможнішими членами сільських громад¹⁹.

Нове селянство стало об'єктом нової політики репрезентації. Його зображали як протилежність до відсталого, неосвіченого, забитого селянства старих часів, обтяженого спадком кріпацької та панщизняної залежності. Новий селянин мав мало спільного з носієм традиційної культури, тепер його уявляли носієм національної традиції, універсальних цінностей, цивілізованим, організованим та свідомим.

Якщо термін “селянство” і варто вживати для опису дрібного сільського виробника в Галичині, то найкраще його використовувати саме для опису цього нового свідомого себе класу епохи капіталізму. Саме у такому контексті термін почав вживатися наприкінці XIX – на початку XX ст. Це селянство справді стало подібним на інші “селянства” Центрально-Східної Європи, які, хоч і мали за собою дуже відмінні історичні траєкторії і дуже відмінні спадки Оттоманської, Російської та Австрійської імперій, їх регіонів і погранич, але в умовах капіталізму прийшли до подібних відповідей на один і той самий виклик. Саме ці нові селянства становили

¹⁸ Паралелі між робітничими і селянськими організаціями проводив, зокрема, Євген Олесницький: Є. Олесницький. *Яка має бути наша рільнична організація? Промова на Загальних Зборах філії Товариства господарського “Сільський Господар” в Станіславові*. Львів, 1910 (“Бібліотека “Сільського Господаря””. Ч. 5).

¹⁹ Головною причиною того, що дотепер ніхто не говорив про цей процес як про формування класу, вважаю той факт, що він відбувався синхронно з формуванням нації і був, фактично, частиною національного проекту. Такий випадок не є ані одиничним, ані унікальним. Навіть у польському варіанті, де формування селянської політичної свідомості і політичної організації проходило в опозиції до політичних сил, що домінували в національній політиці, класова свідомість, за спогадами селянських активістів, росла разом з патріотичною. Див., наприклад: J. Madejczyk. *Wspomnienia*. Warszawa, 1965.

ядро потенційних членів “Зеленого Інтернаціоналу” Олександра Стамболійського і теоретичний виклик всім тим, хто чи то не бачив для них місця у капіталістичному способі виробництва, чи не помічав відмінності між селянами феодальної та капіталістичної епохи, чи просто використовував термін “селянство” як універсальний ярлик, що мав би достовірно описати різноманітні й дуже відмінні поміж собою аграрні контексти, які не вписувалися у норми західної сучасності²⁰.

Висновки

Термін “селянство”, так як він переважно вживався у суспільних науках і в історії дотепер, приховує і затемнює більше, ніж пояснює і висвітлює. Для української історії найбільш проблематичним аспектом вживання терміну “селянство” є нездатність аналітичного розрізнення між дрібним сільськогосподарським виробником феодальної та капіталістичної епох, а також нехтування державою як часто вирішальним фактором у формуванні тої чи іншої форми організації соціальних відносин на селі. Абстрактне поняття “селянство” найбільш доцільно використовувати для опису свідомого свого колективного “я” організованого селянського “класу для себе” кінця XIX – першої половини XX ст.

²⁰ Першим з істориків, хто звернув увагу на ці селянства, здатні до політичної самоорганізації, був Теодор Шенін: Т. Shanin. *Peasantry in Political Action // Peasants and Peasant Societies. Selected Readings* / Ed. by T. Shanin. Oxford and New York, 1987. P. 357.